
**Contribution of religious and lexical bias in content facilitation
and literary theft Case study: Rawdat al-Arifin**

Azam Siamak, PhD student in Persian language and literature.
University of Isfahan. Isfahan. Iran

Mohsen Mohammadi Fesharaki; Associate Professor, Department of
Persian Language and Literature. University of Isfahan. Isfahan.Iran*

---

1. Introduction

Imitation and adaptation in poetic texts, their romantic or epical context in specific, is not foreign to the literary world, to the extent that the term *analogous writing* prevails and has made many researchers focus on this term and run studies, like that of *Nezami's Khamsa*. But as to mystical texts, the situation varies, because mystical experience has a great role in validating a mystical work and especially its author. A pure mystical work is the one where the author explains the outcome of his/her *research* to his follower-audience, and avoid *imitation*. . It seems that regarding this issue, some mystics have either neglected, not given it a serious thought or not applied their mystical experiences at all in presenting a prestigious work. Imitation and adaptation are not the only impairments noticed in some work, while in some cases the issue of literary theft is evident.

2. Methodology

This study is based on the descriptive analysis method by using library research studying the mythical elements. By comparing the mystic-preaching of Bayazid Bastami the second, with the mystical works before him, the *Mesbah Al-Hedayeh* in specific, the following two questions arise: 1- Why has Bayazid the second transcribed mystical works before him without mentioning the sources? and 2- Which are the changes made on *Mesbah Al-Hedayeh's* text and why?

---

* Corresponding author.

E-mail: fesharaki311@yahoo.com.

Date received: 18/05/2021

DOI: 10.22103/JLL.2021.17604.2903

Date accepted: 11/07/2021

3. Discussion

Sheikh Izz al-Din Mahmud ibn Ali Kashani (d. 735 AH) one of the famous Shaykhs of the Suhrawardiyya dynasty is the author of *Mesbah al-Hedayeh wa Meftah al-Kifaya* well-known sorts of knowledge books. In religion he is Shafits and in the sect, pious-canonistic believer. In principles of beliefs, like most Shafits, he follows the Ash'arites. Kashani has claimed his work to be a *translation of Awarf al-Ma'arif*. He stated that his work as an independent book in Sufism containing most of the principles and minutia of *Awarf al-Ma'arif*. In this way, its author has considered Suhrawardi's book in the first place. He has dealt with the Mesbah al-Hedayah's book and highlighted the outlines of the important contents of *Awarf al-Ma'arif*, but has omitted the stories and narrations and the series of documents provided by Suhrawardi. He has not compiled the contents in this book of *Awarf al-Ma'arif* but he has chosen a specific manner in arranging the chapters. contrary to the *Awarf al-Ma'arif* order while adding some material of his own.

Since Suhrawardi wrote his work, many commentaries, suspensive comments, footnotes, and interpretations surrounded him, and all these led to his fame and prestige more than *Qut al-Qulub* and *Qushayriyah Al-resale*. This fame and reputation caused *Awarf al-Ma'arif* to become one of the main sources and references of many mystics in their writings including this book became one of the main sources of Kashani in writing his work. The sources of Mesbah al-Hedaya consist of *Awarf al-Ma'arif*, *al-Loma'a*, *Qut-al-Qulub*, and *Risala al-Qushayriyah*. Kashani has adapted these books, but he has adapted more than the last three books through *Awarf al-Ma'arif*.

Information about Bayazid Bastami the second is very limited. He lived in the Safavid era during Shah Abbas the first ruling. We also know he lived until 1011 AH. Bayazid Bastami the second was a Shia and in mysticism, a follower of Ibn Arabi, and in the lexicon, the Imamites.

A comparison of *Rawdat al-Arifin* and *Mesbah al-Hedayeh* reveals that they are almost similar in terms of structure and content. As to structure, only one chapter of *Mesbah al-Hedayeh* does not appear in the *Rawdat al-Arifin*. while in *Rawdat al-Arifin*, only one chapter is more than the other thus, making them similar in terms of chapter count. The chapter titles and compilation order are similar and these

two books are slightly different.

As to content, Bayazid Bastami the second has transcribed from *Mesbah al-Hedayah*, minor modifications, like briefing the contents or adding or deleting a few words. A small portion of the material is mentioned in *Rowdat al-Arifin*, which is absent in *Mesbah al-Hadaieh*. This material is transcribed from mystical works before Bayazid Bastami the second, like that of Jami's *Lawayeh*, *Description of Jami quatrains*, *Jami's Naghd Al-nosous*, *Ihyā' 'Ulūm al-Dīn*, and *translation of Qushayriyah Al-resale*. Although Bayazid Bastami the second, though transcribing from *Mesbah al-Hadaieh*, has criticized Kashani's views as well without mentioning his name. He has omitted or modified any reference to the Shiite sect's beliefs and the lexical aspects of the Immites. Due to his cultural bias, he has avoided mystical women's names or has changed their names into men's names.

4. Conclusion

The fact that the title of Bayazid's book is not an imitation of Kashani's book, indicates that Bayazid did not want to make a connection between his work and Kashani's works. Bayazid Bastami the second has chosen *Mesbah al-Hadaieh* among mystical works because he knew the latter's stance among the activists of mysticism in his time. Because he was not a mystic and did not have complete mystical knowledge and experiences and did not see any need to re-explain the *Awarf al-Ma'arif*, he has preferred to choose *Mesbah al-Hedayah* as one of the most important explanations of the *Awarf al-Ma'arif* and update its contents according to his knowledge and beliefs. Due to his religious, lexical, and cultural bias, he has not mentioned the names of mystics, especially Kashani and other Sunni mystics and Sufi women.

Keywords: textual criticism, mystical shrine, *Mesbah al-Hedayeh*, transcription, theft, prejudice.

References [in Persian]:

- Holy Quran Moghabel translation*, (2016). (B. Khoramshahi, trans).
Tehran: Dustan Press.
- Bastami the second, B. (2016). *Rowdat al-Arifin*, Edited by Marzie

---

Sohrabi, Hamadan: Sokr.

Ghazali, M. (2007). *Translation of Ehya al-olum al-din*, Edited by Hosein Khadiv Jam, Tehran: Scientific and Culture Press.

Ghobadi H.A. and et. al, (2018). Developing the revealed adaptation of taskare al-olia from al-Mahjub in Sufi benevolence, *Bahar Adab*, 40, 268-286.

Ghoshairi, A. (1995). *The Ghoshiri Al-resale*, Edited by Foruzan Far, Tehran: Scientific and Culture Press.

Hajvizi, A. (1996). *Kashf al-Mahjub*, Edited by Jokofeski, Tehran: Tohuri Press.

Jami, A.R. (1991). *Nafahat al-uns*, Edited by Mahmud Abedi, Tehran: Etelaat Press.

Kashani, A.M. (1946). *Mesbah al-hadaya va Maftah al-kafaya*, Edited by Jalal al-din Homaei, Tehran: Homa Press.

Masumalisha, M. (n.d). *Taraegh al-Haghayegh*, Vol. 2, Edited by Mohammad Jafar Mahbubi, Tehran: Ketabkhane Sanaei.

Monshi Qumi, A. (2014). *Kholasat al-tavarikh*, Edited by Ehsan Eshraghi, Vol. 2, Tehran: Tehran University Press.

Rezazade Malek, R. (1984). *Ketabshenakht (set of articles)*, Tehran: Tahuri Press.

Shafi Kadkani, M.R. (2004). Textury: Ideology in falsified versions, *Baharestan*, 9 and 10, 93-110.

Sohrabi, M. (2010). Shia lexical in Byazid Bastami's mystics, *Persian language and literature*, 67, 95-136.

References [in Arabic]:

Haji Khalife, M. (n.d). *Kashf al-Zonun*,. Beirut: Dar al-ehaya al-torath al-Arabi Press.

نشریه نثر پژوهی ادب فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۲۴، دوره جدید، شماره ۴۹، بهار و تابستان ۱۴۰۰

نقش تعصبات مذهبی و کلامی در تحریف و سرقت محتوا

(نمونه موردی: روضة العارفین)

(علمی - پژوهشی)*

اعظم سیامک دستجردی^۱، دکتر محسن محمدی فشارکی^۲

چکیده

تشیع در عصر صفوی در عرصه های ادب و هنر نمود و بروز فراوانی پیدا کرد. برخی از نویسندگان این عصر در تألیفات خود از تعصبات مذهبی و کلامی دور نماندند. یکی از آنها بایزید بسطامی ثانی مدون رساله روضة العارفین است. این اثر رونویسی از چند اثر عرفانی بخصوص مصباح الهدایه است. شباهت ها و رونویسی های این اثر با مصباح الهدایه هم در بخش ساختاری و هم در بخش محتوایی نمود یافته؛ اما بایزید بخش هایی را نیز به دلیل تعصبات مذهبی، کلامی و فرهنگی حذف کرده است. بارزترین نمود تعصبات بسطامی تعصبات کلامی اوست تا آنجا که وی به دلیل اینکه عقاید کلامی کاشانی را قبول نداشته، در هیچ کجا به نام کاشانی و اثرش اشاره نکرده است. بسطامی همچنین نام خلفای سه گانه و نیز نام عرفای سنی مذهبی را که صاحب تألیف بوده اند و نیز نام زنان عارف را حذف کرده است. تحقیق حاضر نشان می دهد که از طرفی جریان عرفان ایرانی - اسلامی در مسیری قرار گرفت که هرچه به پایان درخشش آن نزدیک می شویم آثار عرفانی که تجربه و تحقیق لازمه اصلی تألیف آنهاست، جای خود را به آثار تقلیدی دادند و

* تاریخ ارسال مقاله : ۱۴۰۰/۰۲/۲۸

تاریخ پذیرش نهایی مقاله : ۱۴۰۰/۰۴/۲۰

۱- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه اصفهان. اصفهان. ایران.

۲- دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه اصفهان. اصفهان. ایران. (نویسنده مسئول)

Email: fesharaki311@yahoo.com.

DOI: 10.22103/JLL.2021.17604.2903

عرفا نیز از اصل امانتداری دور شدند. از طرف دیگر همین تقلید و ناحفاظی در امانت، در بی‌رنگ شدن عرفان و دور شدن آن از اصل و سرچشمه این جریان و در نتیجه کم فروغ شدن آن بی‌تأثیر نبوده است.

واژه‌های کلیدی: نقد متنی، روضه‌العارفین، مصباح‌الهدایه، رونویسی، سرقت، تعصّب.

۱- مقدمه

تقلید و اقتباس در متون منظوم بخصوص متونی با رویکرد عاشقانه یا حماسی مسئله جافتاده‌ای است تا جایی که اصطلاح «نظیره‌نویسی» در این باره وضع شده و تحقیقات فراوانی درباره نظیره‌نویسی از آثار مختلف مثلاً *خمسه نظامی* انجام شده است. اما درباره متون عرفانی وضع به گونه دیگری است. چون تجربه عرفانی نقش فراوانی در اعتبار بخشیدن به یک اثر عرفانی و به ویژه مؤلف آن دارد، یک اثر عرفانی ناب اثری است که مؤلف نتایج «تحقیق» خود را برای مخاطبانش که به ویژه مریدان او هستند، شرح دهد و از «تقلید» بپرهیزد. به نظر می‌رسد برخی از عرفا این موضوع را فراموش کرده یا جدی نگرفته‌اند یا اصلاً از تجربیات عرفانی بی بهره بوده‌اند تا بتوانند اثری تحقیقی خلق کنند. اقتباس و تقلید تنها آسیبی نبوده که متوجه برخی از آثار شده است. گاه مسئله سرقت اثر عرفانی نیز مطرح شده است. مثلاً هجویری در مقدمه *کشف‌المحجوب* از اینکه دو اثر از آثارش دزدیده شده، گلایه کرده است (ن.ک: هجویری، ۱۳۷۵: ۲).

اولین اثر منشور فارسی در عرفان شرح *تعرف* مستملی بخاری است. از شرح *تعرف* تا زمان حاضر آثار بیشماری در عرفان پدید آمده‌اند. گویا اولین مؤلفی که بخش‌بندی هدفمندی را در اثرش ایجاد و ابداع کرده است، دیگران از او تقلید کرده، ابواب، فصل‌ها و بخش‌های کتاب خود را مانند همان اولین اثر پی ریخته‌اند. در این بین هر بار مؤلف نوآوری بحث جدیدی را برای اولین بار آورده و در واقع بحثی را به بخش‌های ثابت متقدمین افزوده، دیگران باز این بحث‌ها و بخش‌های جدید را به مطالب آثار پیشینیان افزوده و در اثر خود درج کرده‌اند. البته هر گاه مشرب یک مؤلف با آنچه در آثار پیش آمده، فرق داشته بخش‌های مربوط به این اختلاف نظر در اثر او نیامده است. در برخی از

تألیفات، این تقلید به بخش‌بندی کتاب محدود نشده و محتوا نیز تقلید و گاه صرفاً رونویسی شده است.

۱-۱- بیان مسئله

تغییر دادن و تحریف متون به دست کاتبان نسخ خطی به دلایل ایدئولوژیک امری شایع بوده است. در مقاله «متن‌شناسی: نقش ایدئولوژیک نسخه بدل‌ها» برخی از این موارد گزارش شده است (ن.ک: شفیعی کدکنی، ۱۳۸۳: ۱۱۰-۹۳). اما تغییر و تحریف در متن یک اثر و حذف همه نام‌هایی که به نوعی با مذهب فقهی و کلامی مؤلف جدید تباین داشته و در نهایت به نام خود کردن آن اثر شاید نمونه‌های کمی داشته باشد. یکی از این نمونه‌ها *روضه‌العارفین* بایزید بسطامی ثانی (م. بعد از ۱۰۱۱ هـ) است. وی از روی متن برخی از آثار رونویسی کرده ولی به نام مؤلفین آنها اشاره نکرده و اسم آن آثار را نیز نیاورده است. نوشتار حاضر در پی تبیین رابطه تعصبات مذهبی و اخلاقی مؤلفان با سرقت محتواس. بدین ترتیب با بررسی یک نمونه از این نوع در پی پاسخ دادن به دو سؤال است: ۱- چرا بایزید ثانی به رونویسی از دیگر آثار عرفانی پرداخته ولی نامی از این آثار و مؤلفان نیاورده است؟ ۲- چرا بایزید ثانی بخش‌هایی از مصباح‌الهدایه را که از آن رونویسی کرده، در اثر خود تغییر داده یا حذف کرده است؟

۱-۲- پیشینه تحقیق

برای آگاهی از اینکه آیا تاکنون بررسی خاصی درباره این موضوع صورت گرفته و محصول آن به شکل کتاب، رساله، مقاله یا پایان‌نامه منتشر شده است، پایگاه‌های اطلاع‌رسانی دانشگاه‌ها و کتابخانه‌ها جستجو شد. نتیجه این جستجو نشان داد که کتابی درباره موضوع مقاله حاضر تألیف نشده است. اما مقالات متعددی به مسأله تحریف، انتحال و اقتباس پرداخته‌اند. در بین این مقالات مقاله زیر تا حدودی به موضوع پژوهش حاضر مرتبط است:

«تبیین دلایل اقتباس‌های آشکار تذکره‌الاولیا از کشف‌المحجوب در گزارش کرامات صوفیه»، حسینعلی قبادی و دیگران، (۱۳۹۷)، بهار ادب، فصلنامه، تابستان، ش ۴۰، صص

۲۸۶-۲۶۸. نگارندگان دلایل این اقتباس‌های آشکار را چنین دانسته و برشمرده‌اند: «دقت و مواظبت در ضبط کلمات مشایخ، احتمال تغییر و تبدیل‌های زبانی در نسخه‌های کشف المحجوب، گذرناپذیری زبان کشف المحجوب، طبیعت زبانی مشترک (اشتراکات ذوقی و عاطفی، محدود بودن ظرفیت‌های زیبایی‌شناسی زبان، اشتراک علاقه در توجه به جنبه‌های بلاغی در نقل کرامات)». (ن.ک: قبادی، ۱۳۹۷ صص ۲۸۴-۲۸۰). مقاله نامبرده اقتباس‌های آشکار را محور پژوهش کرده است اما نوشتار حاضر در پی یافتن دلایل سرقت محتواست بخصوص زمانی که سرقت با تحریف انجام شده است.

لازم به ذکر است که روضة‌العارفین تاکنون سه بار تصحیح شده است: اول بار محمد دیاب (۱۳۵۴) این اثر را برای رساله دکتری تصحیح کرد. بار دیگر مرضیه سهرابی آن را تصحیح و با همکاری انتشارات سکر همدان در سال ۱۳۹۵ چاپ کرد. بار سوم فروغ کریمی این اثر را به عنوان پایان‌نامه کارشناسی ارشد تصحیح کرده است. در مقدمه دو تصحیح اخیر به صورت گذرا به منابع روضة‌العارفین اشاره و از آنها نام برده شده است: عوارف‌المعارف، احیاء علوم‌الدین و مصباح‌الهدایة. مصححین به ارائه چند نمونه از شباهت‌های روضة‌العارفین با عوارف‌المعارف بدون بررسی شکل تقلید و دلایل آن بسنده کرده‌اند (بسطامی، ۱۳۹۵: ۲۲ و فروغی، ۱۳۹۸: یازده).

۱-۳- ضرورت و اهمیت تحقیق

مقایسه متونی که موضوع یکسانی دارند مثلاً متون عرفانی تعلیمی جنبه‌های فراوانی از تقلید تا سرقت و دلایل این بهره‌برداری‌ها را نشان می‌دهند. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری از این مقایسه‌ها به شرطی که دقیق و همه‌جانبه و روی همه متون صورت بگیرد، همانندی‌های متون را از اولین آثار عرفانی تا جدیدترین آنها نشان می‌دهد. از رهگذر بررسی و مطالعه این همانندی‌ها هم می‌توان به ریشه اصلی و مشترک عقاید مؤلفان و صاحب‌نظران حوزه عرفان و تصوف پی برد؛ هم فهرستی از مطالب و موضوعاتی را ارائه داد که در همه متون عرفانی تکرار شده‌اند؛ هم اینکه برای رسیدن به تطور و سیر زبانی و ادبی این متون به

کمک محققان خواهند آمد زیرا بررسی بخش‌های یکسان، برای این گونه تحقیقات زمینه خوبی محسوب می‌شوند.

۲- بحث

۲-۱- مصباح الهدایه و مؤلف آن

مؤلف کتاب مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه شیخ عزالدین محمود بن علی کاشانی (م. ۷۳۵هـ) از مشایخ معروف سلسله سهروردیه است. وی «در مذهب، شافعی و در مسلک، صوفی متعبد است. در اصول عقاید مثل اکثر شافعیه پیرو اشعریان است.» (کاشانی، ۱۳۲۵: ۱۴ و ۴۳). کاشانی اثرش را «ترجمه عوارف المعارف» شمرده است (کاشانی، ۱۳۲۵: ۷) وی تصریح کرده که این اثر کتاب مستقلی است در تصوف که اکثر اصول و فروع عوارف المعارف را شامل و متضمن است، به این طریق که مؤلف آن در درجه اول به کتاب عوارف نظر داشته و کتاب مصباح الهدایه را چنان پرداخته که متضمن رئوس مطالب مهم عوارف درآمده اما در نقل حکایات و روایات، سلسله اسانید را که سهروردی آورده حذف کرده و مطالب را نیز به ترتیب کتاب عوارف المعارف تدوین نکرده، بلکه خود در تبویب و ترتیب فصول طرزی مخصوص انتخاب نموده است که با ترتیب عوارف المعارف کاملاً فرق دارد و نیز مطالبی از خود بر افزوده است. (کاشانی، ۱۳۲۵: ۳۲). برخلاف تصریح کاشانی به این موضوع که اثرش مستقل از عوارف است، حاجی خلیفه در کشف الظنون کتاب مصباح الهدایه را در جزو تراجم فارسی عوارف المعارف قلمداد کرده است. (حاجی خلیفه، بی تا: ۱۱۷۷). جامی در نفحات الأنس و نایب الصدر در طرائق الحقایق نیز نظر حاجی خلیفه را دارند (جامی، ۱۳۷۰: ۴۸۲ و معصومعلی شاه، بی تا، ج ۲: ۶۵۰). علامه همائی، مصحح مصباح الهدایه، نظر کاشانی را پذیرفته است (کاشانی، ۱۳۲۵: ۲۹ و ۴۰).

کاشانی در مقدمه کتاب درباره علت تألیف مصباح الهدایه نوشته است:

«روزی این خاطر وارد شد که در این فن (صحت طریق تصوف) مختصری به پارسی از سخن مشایخ صوفیان با ضمایی چند از عندیات و فتوحات که از غیب در اثنای آن سانح شود تألیف کنم چنانکه اکثر اصول و فروع کتاب عوارف المعارف را شامل و متناول بود و دیگر فوائد و عواید در او مجموع و حاصل تا هم مراد ایشان به حصول پیوند و هم اجتناب آن محذور نموده باشم.

چون این خاطر وارد شد دل به ورود آن قرار گرفت و بعد از تقدیم استخارت در تحریر این سواد شروع افتاد و نام آن مصباح الهدایة و مفتاح الکفایة نهاده شد.» (کاشانی، ۱۳۲۵: ۷-۸).

به نظر مصحح مصباح، کاشانی در این بخش از مقدمه به اخلاق ناصری نظر داشته و از آن اقتباس کرده است. وی هم در شیوه اعتذار هم در اقتباس هم در سبک تحریر از روش خواجه نصیرالدین پیروی کرده؛ یعنی مطالب اصلی عوارف را آورده و مطالب دیگری را نیز به آن افزوده است. خواجه طوسی نیز مطالب کتاب الطهاره و مطالب دیگر از آثار حکمایی همچون ابوعلی سینا و فارابی را بدون ترتیب و سیاق در کتاب اخلاق ناصری آورده است. به این ترتیب مصباح الهدایة کتابی است که از روی مآخذ و مصادر عربی نوشته شده و نباید این اثر را ترجمه و شرح در اصطلاح رایج آن دانست. (کاشانی، ۱۳۲۵: ۳۷-۳۸).

از همان ابتدای تألیف عوارف شروح، تعلیقات، حواشی و تراجم بسیاری بر آن نوشته شد و به همین جهت شهرت و اعتباری بیش از قوت القلوب و رساله قشیریّه به دست آورد. همین شهرت و اعتبار سبب شد عوارف از منابع و مآخذ عمده بسیاری از عرفا در تألیفاتشان بشود از جمله یکی از منابع اصلی کاشانی در تألیف مصباح الهدایة شد. بنابراین مآخذ و مصادر مصباح الهدایة عبارتند از: عوارف المعارف، اللمع، قوت القلوب و رساله قشیریّه. مؤلف از این کتابها اقتباس کرده است اما از سه کتاب آخر بیشتر به واسطه عوارف-المعارف اقتباس کرده است. (ن.ک: کاشانی، ۱۳۲۵: ۶۳-۶۰ و ۲۷-۲۴).

عنوان پژوهی (تیترولوژی) مصباح الهدایة و مفتاح الکفایة

این عنوان به معنی «چراغ هدایت و کلید کفایت» است. کاشانی درباره علت این نامگذاری گفته است: «چون اقتباس از انوار کلمات مشایخ که مقتبس اند از مشکات نبوت کرده آمد و مضمون آن بر قدر کفایت از علم ضرورت مشتمل است نام آن مصباح الهدایة و مفتاح الکفایة نهاده شد.» (کاشانی، ۱۳۲۵: ۸).

چند اثر دیگر نیز با عناوینی مشابه همین عنوان سراغ داریم که آثار زیر از نظر عنوان به اثر کاشانی نزدیک ترند:

- «مفتاح الهدایة و مصباح العنایة» (به معنی کلید هدایت و چراغ عنایت) اثر محمود بن عثمان در قرن هشتم و موضوع آن سیرت نامه امین الدین بلیانی است.

- «مفتاح السعادة و مصباح السیادة» (به معنی کلید سعادت و چراغ سیادت) از احمد طاش کبری زاده در قرن دهم به زبان عربی که درباره علوم مختلف در زمان مؤلف است.

- «مفتاح الفلاح و مصباح الأرواح» (کلید رستگاری و چراغ جانها) اثر ابن عطاء الله اسکندری در قرن هشتم هجری با موضوع آداب عملی سلوک و در بیان ذکر و خلوت و انواع و آداب و اوقات آن.

- «مصباح الهدایة الی الخلافة و الولاية» (به معنی چراغ هدایت به سوی خلافت و ولایت) اثر روح الله الموسوی الخمینی به زبان عربی درباره اسرار و حکمت‌های عرفانی و معنوی خلافت محمدی و ولایت علوی و مسأله بدا و راز قدر و ... است.

چنانکه ملاحظه می‌شود اثر ابن عطاء الله بیش از دیگر آثار از نظر موضوع شبیه به مصباح است. اما بایزید بسطامی برای اثرش نام‌هایی از قبیل عناوین آثار نامبرده شده برگزیده است شاید برای اینکه تقلید خود را پنهان نگه دارد.

۲-۲- روضة العارفين و مؤلف آن

بایزید بسطامی (م. بعد از ۱۰۱۱هـ) زیسته در عهد صفویه (معاصر شاه عباس اول) و در عرفان پیرو طریقت ابن عربی بود. برخی از اساتید او شهاب الدین عبدالله بن محمود شوشتری (شهید ثالث) (م. ۹۹۷هـ)، شیخ عزالدین حسین بن عبدالصمد حارثی عاملی (م. ۹۸۴هـ) و عبدالعالی کرکی (محقق) (م. ۹۴۰هـ) بودند. معروف‌ترین شاگرد او سید حسین بن حیدر کرکی عاملی است که بایزید در ۱۰۰۴هـ اجازه‌نامه‌ای به او داد.

آثار بایزید ثانی عبارتند از: رساله فی مسأله القضا و القدر (به فارسی)، الإنصاف فی الإمامه و معرفه الأسلاف و تعیین فرقة ناجیه (به عربی) که خودش آن را به فارسی ترجمه کرده است، جوابات المسائل الکلامیه (به فارسی) که نام دیگر آن اجوبه المسائل المستظرفه الکافیة و العرفاتیة و غیرهما است، معارج التحقیق در فقه، نجاتیة (به فارسی)، فی اوقات

الصلوة الخمس، التحفه المرضیه للحضرة الرضویه (به عربی) در فقه، تفسیر آیه تبلیغ الولاية (به عربی) و روضة العارفين که در ۹۹۴ هـ تألیف شده است.

عنوان روضة العارفين به معنی باغ عارفان یا بهشت عارفان است که چندان درخور مطالب کتاب نیست زیرا بیش از هر چیز از این عنوان برداشت می‌شود که اثری در تذکره عرفاست.

این کتاب شامل یک دیباچه، مقدمه و نه باب است. مؤلف انگیزه خود از تألیف اثرش را «تقویت قلوب و امید حصول مطلوب» (بسطامی، ۱۳۹۵: ۸) ذکر کرده است.

۲-۳- استفاده‌های بایزید ثانی از منابع عرفانی

آثاری که بایزید ثانی برای تدوین روضة العارفين از آنها رونویسی کرده، عبارتند از لوائح جامی (از جمله در فصل ۲ از باب ۲)، شرح رباعیات جامی، نقد النصوص جامی (از جمله در فصل ۶ باب ۳)، احیاء علوم الدین (از جمله در باب ۵ فصل ۱)، ترجمه رساله قشیری (از جمله در باب ۶ فصل ۱ و ۴).

مؤلف همچنین از برخی از منابع دیگر اقتباس کرده و رونویسی نکرده است. مثلاً در تقسیم‌بندی درجات صدق به احیاء علوم الدین نظر داشته است چون در آن تغییراتی داده و البته برخی از مطالب آن را هم با کم و زیادهایی آورده است (ن.ک: بسطامی، ۱۳۹۵: ۲۰۵ و غزالی، ۱۳۸۶، ج ۴: ۶۷۸). منابعی که مؤلف در رساله خود از آنها نام برده است، عبارتند از: عوارف المعارف سهروردی، صحیح مسلم، صحیح بخاری، قوت القلوب مکی (بسطامی، ۱۳۹۵: ۱۳۰، ۱۳۱ و ۱۹۶). چون بیشترین رونویسی‌های شاعر از روی مصباح الهدایه بوده است، در نوشتار حاضر به مقایسه این دو متن پرداخته‌ایم.

۲-۳-۱- اقتباس‌های ساختاری

جدول زیر برای نشان دادن ترتیب ابواب و فصول دو کتاب مصباح و روضه است:

روضه العارفين	مصباح الهدایه
باب اول در بیان ذات واجب و صفات او در هجده فصل که پنج فصل عنوان ندارند. عناوین	باب اول: در بیان اعتقادات متصوفه در ده فصل: اعتقاد، ذات و صفات، اسماء، افعال بندگان،

<p>بقیه: حقیقت واجب، عوالم خمس، تجلی وجود، توحید، اسماء و صفات، کلام الهی، رؤیت، عدل، افعال بندگان، قضا و قدر، ایمان ملائکه و رسل، ایمان به امامت، احوال برزخ.</p>	<p>کلام الهی، رؤیت، ایمان ملائکه و رسل، شهادت نبوت، اصحاب رسول، امور اخروی.</p>
<p>باب دوم در اشارت به بعضی علوم و معارف. در بردارنده پانزده فصل است: دراست و وراثت، قیام، حال، ضرورت، سعت، یقین، لذتی، نفس، صفات نفس، روح، دل، سر و عقل، خواطر، مرید و مراد، اختلاف احوال مردم.</p>	<p>باب دوم و سوم: در بیان علوم و مراتب آن و در معارف در ده فصل: تعریف علم، مأخذ علم، علم فضیلت، دراست و وراثت، قیام، حال، ضرورت، سعت، یقین، لذتی. معرفت، نفس، صفات نفس، ارتباط معرفت الهی، روح، دل، سر و عقل، خواطر، مرید و مراد، اختلاف احوال مردم.</p>
<p>باب سوم: در بعضی اصطلاحات صوفیه در ده فصل: حال و مقام، جمع و تفرقه، تجلی و استتار، وجد و وجود، سکر و صحو، وقت، شهود و غیبت، تجرید و تفرید، محو و اثبات، تلوین و تمکین.</p>	<p>باب چهارم: در بعضی اصطلاحات صوفیان در ده فصل: حال و مقام، جمع و تفرقه، تجلی و استتار، وجد و وجود، سکر و صحو، وقت، شهود و غیبت، تجرید و تفرید، محو و اثبات، تلوین و تمکین.</p>
<p>باب هشتم: در مستحسانات در هشت فصل: الباس خرقه، اساس خانقاه، خلوت، واقعات، سماع، آداب سماع.</p>	<p>باب پنجم: در مستحسانات در ده فصل: معنی استحسان، الباس خرقه، اختیار خرقه ملون، خانقاه، خلوت، شرایط خلوت، واقعات، سماع و آداب سماع.</p>
<p>باب چهارم: در اعمال ظاهره مؤظفه که مبادی صفات باطنه اند. این باب فصلی ندارد.</p>	<p>---</p>
<p>باب نهم: در آداب در ده فصل: بیان آداب، آداب حضرت ربوبیت، آداب حضرت رسالت، آداب مرید با شیخ، آداب شیخی، آداب صحبت، آداب معیشت، آداب تجرد، آداب سفر، آداب تعهدات نفس.</p>	<p>باب ششم: در آداب در ده فصل: بیان آداب، آداب حضرت ربوبیت، آداب حضرت رسالت، آداب مرید با شیخ، آداب شیخی، آداب صحبت، آداب معیشت، آداب تجرد، آداب سفر، آداب تعهدات نفس.</p>

---	باب هفتم: در اعمال در ده فصل است: بیان عمل، اقرار به وحدانیت، طهارت، ادای نماز، فرایض و سنن، توزیع اوقات، ادعیه، روزه، آداب روزه.
باب پنجم: در اخلاق در ده فصل: صدق، بذل و مواسات، قناعت، تواضع، حلم و مدارا، عفو و احسان، حسن خلق، ملاحظه، تودد و تآلف، صمت و ترک کلام.	باب هشتم: در بیان اخلاق در ده فصل: بیان خلق، صدق، بذل و مواسات، قناعت، تواضع، حلم، عفو، بشر و طاقت وجه، مزاج و نزول، تودد و تآلف.
باب ششم: در بیان مقامات عشره: توبه، تقوی، زهد، فقر، صبر، شکر، خوف، رجا، توکل، رضا.	باب نهم: در بیان مقامات در ده فصل: توبه، ورع، زهد، فقر، صبر، شکر، خوف، رجا، توکل، رضا.
باب هفتم: در احوال در ده فصل است: محبت، شوق، غیرت، حریت، قرب، حیا، انس و هیبت، قبض و بسط، فنا و بقا، اتصال نهایت.	باب دهم: در بیان احوال در ده فصل: محبت، شوق، غیرت، قرب، حیا، انس و هیبت، قبض و بسط، فنا و بقا، اتصال، وصیت خاتمت.

چنانکه ملاحظه می شود:

ترتیب باب‌ها به جز چند اختلاف جزئی تقریباً یکی است. باب چهارم در روزه هست و در مصباح نیست و باب هفتم در مصباح هست اما در روزه نیست. ترتیب باب‌های دهگانه مصباح (منهای باب چهارم از روزه و باب هفتم از مصباح) در روزه چنین است: ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷. چون باب دوم و سوم مصباح در روزه یک باب (باب دوم) است، بنابراین تعداد باب‌های روزه نه (۹) تا و تعداد باب‌های مصباح ده (۱۰) تا است.

ترتیب باب‌ها در روضة‌العارفین منطقی‌تر و مطابق با رسوم دیگر کتب عرفانی پیش از مؤلف است. بایزید به خوبی باب اصطلاحات صوفیه و بحث مستحسنان را (مانند هجویری) در انتهای اثرش آورده است. بدین ترتیب ساختار درج مطالب در روزه نشان دهنده نقد مؤلف بر روش کاشانی یا به عبارتی نقد ساختاری مصباح است.

یکی از تفاوت‌های ساختاری در این دو اثر این است که بسطی در مواضع متعددی از کتابش که بیش از چهارده بار می‌شود، به شیوه سؤال و جواب به طرح مباحث پرداخته

است (از جمله ر.ک. بسطامی، ۱۳۹۵: ۷۰، ۱۰۳ و ۲۶۳) که غالباً این مباحث در مصباح طرح نشده یا به این شکل (سؤال و جواب) طرح نشده‌اند.

۲-۳-۲- اقتباس‌های محتوایی

اشعار- بایزید در مجموع در یکصد و بیست و سه (۱۲۳) موضع از کتابش به اشعار فارسی و عربی استشهد کرده است. هر جا که وی از مصباح‌الهدایه رونویسی کرده معمولاً اشعاری را که کاشانی در خلال مطالبش درج کرده، نیآورده است و هر گاه شعر را به تبع کاشانی درج کرده، نام گوینده شعر را حذف کرده است. وی از میان سی و شش بیتی که هنگام رونویسی از مصباح آنها را نیز نوشته، فقط در یک جا (شعری از خواجه عبدالله انصاری) نام گوینده را به تبع مصباح‌الهدایه آورده است. (ن.ک: بسطامی، ۱۳۹۵: ۱۱۴). مؤلف در بقیه استشهدات شعری که متن آن بخش، رونویسی از مصباح نبوده، فقط یک بار نام شاعر را آورده و گفته از «مثنوی مولوی» است (ن.ک: بسطامی، ۱۳۹۵: ۱۰۴). او در دو جا نوشته است که شعر از آن «مؤلف» است (ن.ک: بسطامی، ۱۳۹۵: ۱۱۴ و ۱۲۲). اگر این دو موقع از کتاب رونویسی از دیگر آثار نباشد یعنی بایزید سهواً کلمه «مؤلف» را هم از روی منبعی نوشته باشد پس بسطامی دو شعر از خودش در کتاب آورده است.

سراینده سی و شش بیت از اشعار مندرج در رساله روضة‌العارفین معلوم نشد؛ اما بقیه اشعار از آن جامی (۳۶ بار)، خیام (۱ بار)، امیرحسینی هروی (۸ بار)، سنائی (۴ بار)، عزالدین محمود کاشانی در آثار دیگرش جز مصباح‌الهدایه (۴ بار)، جلال‌الدین مولانا (۸ بار)، افضل‌الدین کاشانی (۱ بار)، شبستری (۳ بار)، عبدالله انصاری (۱ بار)، کاشفی سبزواری (۳ بار)، ابوسعید ابوالخیر (۵ بار)، فخرالدین عراقی (۲ بار)، ابن‌یمین (۱ بار)، میر شمس‌الدین محمد بمی (م. ۹۹۴ هـ - ۱ بار) است. درباره محمد بمی اطلاعاتی در خلاصه-التواریخ آمده است (ن.ک: منشی قمی، ۱۳۸۳: ۱۰۸). مؤلف همچنین یک بار شعری از رساله قشیریّه و پنج بار نیز به اشعاری از احیاء علوم‌الدین استشهد کرده است. به هر حال وی در این استشهدات به نام سرایندگان آنها اشاره نکرده است.

تنوع اشعار و گویندگان و حتی استشهد به بیتی از معاصران شاعر نشان از آن دارد که بایزید ثانی صرف نظر از اینکه مقلد و اهل رونویسی بوده یا نه، آثار و منابع فراوانی را مطالعه کرده است.

مطالب - چنانکه پیش از این اشاره شد، بیشترین رونویسی‌های بایزید از مصباح الهدایه بوده است. جدول زیر نشان دهنده میزان این رونویسی است.

مقایسه با مصباح الهدایه	فصل‌های روضة/العارفین
مصباح این فصل‌ها را ندارد و مؤلف از دیگر منابع رونویسی کرده است.	باب اول: فصل‌های ۱ تا ۸، ۱۲، ۱۳، ۱۵ و ۱۷. باب دوم: مقدمه و فصل ۱. باب پنجم: فصل ۱۰. باب ششم: بیان معنی سوء خاتمه، الکلام فی الرزق المضمون، الکلام فی التفویض. باب هفتم: فصل ۴ و تنبیه در معنی انبساط.
رونویسی از مصباح با تغییرات جزئی در جملات.	باب دوم: فصل‌های ۲، ۵، ۸ و ۱۳. باب سیم: فصل‌های ۱، ۵، ۷، ۸، ۹ و ۱۰. باب هفتم: فصل‌های ۵، ۶، ۸ و ۱۰. باب هشتم: فصل ۱. باب نهم: فصل‌های ۱، ۲، ۵ و ۶.
رونویسی از مصباح با حذف برخی از جملات و افزودن مطالب.	باب دوم: فصل‌های ۳، ۴، ۶، ۹، ۱۲ و تذنیب در کیفیت ارتباط معرفت حضرت الهی به معرفت نفس. باب سیم: فصل‌های ۲، ۳ و ۴. باب پنجم: مقدمه و فصل‌های ۳، ۶، ۷ و ۸. باب ششم: فصل‌های ۱، ۴، ۷ و ۱۰. باب هفتم: فصل‌های ۱، ۳ و ۷. باب نهم: فصل‌های ۸ و ۹.
رونویسی از مصباح با افزودن برخی از مطالب.	باب اول: فصل‌های ۹ و ۱۶. باب دوم: فصل‌های ۷، ۱۰، ۱۱ و ۱۵. باب چهارم. باب پنجم: فصل ۹. باب ششم: فصل ۲.

	باب هفتم: فصل‌های ۷ و ۹. باب هشتم: فصل‌های ۳ و ۴. باب نهم: فصل ۴.
رونویسی از مصباح با حذف برخی از مطالب.	باب دوم: فصل ۱۴. باب هشتم: فصل ۲،
خلاصه مطالب مصباح.	باب سیم: فصل ۶. باب هشتم: فصل ۵. باب نهم: فصل ۷.
با افزودن و حذف مطالب و نقل به مضمون بقیه مطالب مصباح.	باب اول: فصل ۱۱. باب پنجم: فصل ۱. باب هفتم: فصل ۲،
با افزودن مطالب و مطابق نبودن برخی از تقسیم‌بندی‌ها با مصباح (مانند تقسیم درجات بذل).	باب پنجم: فصل ۲. باب هشتم: فصل ۶. باب نهم: فصل ۱۰.
مطالب جز یک یا دو جمله از مصباح رونویسی نشده است.	باب اول: فصل‌های ۱۰، ۱۴ و ۱۷. باب پنجم: فصل‌های ۴ و ۵. باب ششم: فصل‌های ۵، ۶، ۸ و ۹.
با مصباح همانندی ندارد.	باب ششم: فصل ۳.
نقل به مضمون مطالب مصباح.	باب هشتم: در مستحسبات صوفیه. باب نهم: فصل ۳.

آنچه در جدول فوق به عنوان افزوده‌های بایزید ثانی آمده است، به این معنا نیست که او از نزد خودش این مطالب را نوشته است، بلکه این مطالب نیز از منابع دیگر رونویسی شده‌اند که بخشی از آنها بر نگارندگان معلوم شد. در ادامه به این منابع اشاره خواهد شد. رونویسی از مطالب مصباح تا آنجا ادامه یافته است که بایزید ثانی حتی نام قائلین و منابع کاشانی را هم عیناً رونویسی کرده است. مثلاً نوشته است: «بعضی از علمای صاحب‌دل گفته‌اند ...» (بسطامی، ۱۳۹۵: ۱۸۰) که این جمله عیناً در همین گفتار در مصباح آمده است (ن.ک: کاشانی، ۱۳۲۵: ۱۳۳). نیز در روضه آمده است: «طایفه‌ای نفس و قلب را

یکی گفته‌اند.» (بسطامی، ۱۳۹۵: ۱۴۸) که در مصباح همین عبارت آمده است (کاشانی، ۱۳۲۵: ۸۵).

باید به یاد داشت که بایزید متکلمی عارف مسلک بوده (ن.ک: سهرابی، ۱۳۸۹: ۹۵) و بنابراین بخشی از فصول رساله وی که از مسائل کلامی هستند، در مصباح نیامده است. بخشی از این آرای کلامی عبارتند از: رؤیت، قضا و قدر، عدل و امامت ائمه زمان. مؤلف در طرح مطالب فصول زهد، صبر، رجا و توکل به هیچ عنوان به مصباح نظر نداشته است شاید به این دلیل که نظرات کاشانی را در این فصول نپسندیده است. نیز فصل «حریت» در باب «مقامات» در مصباح جایی ندارد اما بسطامی آن را جزو مقامات ده گانه آورده است.

اختلاف نظرها و اختلاف روش‌های بسطامی با کاشانی

بخشی از این اختلاف نظرها مربوط به دسته‌بندی برخی از مفاهیم و موضوعات است مثلاً دسته‌بندی بسطامی در موضوعات صدق، بذل، توبه و سماع (ن.ک: بسطامی، ۱۳۹۵: ۲۰۳، ۲۱۱، ۲۳۳، ۳۸۴) با کاشانی فرق دارد یا اصولاً کاشانی هیچ تقسیم‌بندی برای این مباحث نداده است.

برخی از اختلاف نظرهای دو مؤلف مربوط به عقاید مذهبی آنهاست. به دو نمونه از این اختلاف نظرها اشاره می‌شود. نمونه اول: بسطامی در جایی نوشته است: «اصح اقوال تنزیه انبیاست از جمیع معاصی خواه صغیره و خواه کبیره.» (بسطامی، ۱۳۹۵: ۱۲۸). اما کاشانی معتقد است انبیا در کبایر معصومند ولی درباره صغایر اختلاف نظر هست. (کاشانی، ۱۳۲۵: ۴۳). نمونه دوم: بایزید ثانی در فصل «فقر» نوشته است: «و تحقیق در این مقام آن است که اگر به طریق اجمال سخن رانده شود شک نیست بر ترجیح فقر بر غنا به واسطه کثرت اخبار وارده.» (بسطامی، ۱۳۹۵: ۲۷۴). این مطلب نقطه نظر مقابل کاشانی است آنجا که در مصباح می‌خوانیم: «مذهب صحیح آن است که به نسبت با مبتدیان و متوسطان فقر از غنا فاضل تر و به نسبت با منتهیان هر دو متساوی‌اند چه صورت غنا معنی فقر و حقیقت آن از ایشان سلب نتواند کرد.» (کاشانی، ۱۳۲۵: ۳۷۶).

طرح مسائل به زبان عربی یا فارسی نیز از اختلافات ناشی از روش دو مؤلف است. بسطامی تا جایی که امکان داشته از آوردن جملات عربی خودداری کرده است. یا اینکه ترجمه فارسی را پس از متن عربی به دست داده است. مثلاً وقتی هنگام رونویسی از مطالب

مصباح بی‌تی عربی از *لویح جامی* را آورده، بلافاصله ترجمه فارسی آن را درج کرده است. همچنین پس از درج بیت عربی از احیاء علوم الدین ترجمه آن را در قالب یک بیت فارسی به مخاطب عرضه کرده است. و نیز حکایت ابراهیم ادهم و سخنان بایزید و ذوالنون را که در مصباح عربی هستند به فارسی آورده است. (ن.ک: بسطامی، ۱۳۹۵: ۷۴، ۱۱۸، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۹، ۳۵۱). البته در یک جا برعکس است و بایزید متن عربی حدیثی را آورده که در مصباح به زبان فارسی نقل شده است (ن.ک: بسطامی، ۱۳۹۵: ۱۶۱-۱۶۰).

اختلاف دیگر کاشانی و بسطامی، سبکی است. کاشانی، اهل اطناب و تطویل است و بسطامی، اهل ایجاز و اختصار. مثلاً کاشانی در باب چهارم صفحات فراوانی را به آداب وضو، طهارت، نماز، روزه، تهجد، ذکر ادعیه و انواع نمازها اختصاص داده (ن.ک: کاشانی، ۱۳۲۵: ۳۳۴-۲۹۰)؛ اما بسطامی بجای آوردن همه این آداب و عبارات نوشته است: «کیفیت ترتیب اذکار و ادعیه عامه یا مخصوصه به هر وقتی در کتب عبادات به تفصیل مسطور است و ذکر آنها در این مقام موجب تطویل است و غیر مناسب به مقصود کلام». (بسطامی، ۱۳۹۵: ۱۹۶). البته کاشانی و بسطامی در ذکر آداب حج و زکات نظر یکسانی داشته، درج آن را سبب تطویل دانسته و از آوردن این مباحث خودداری کرده‌اند (ن.ک: کاشانی، ۱۳۲۵: ۳۳۹ و بسطامی، ۱۳۹۵: ۲۰۱).

بسطامی ثانی و نقد نظرات صاحب مصباح

بسطامی در سه موضع از رساله‌اش نظرات کاشانی را بدون آوردن نامی از او نقد کرده است:

یکی از این نقدها با طعن و کنایه بسیار همراه بوده و مخالفت شدید نویسنده را با کاشانی نشان می‌دهد. مؤلف در فصل «افعال بندگان» نوشته است:

«از جمله مواقع شبهه عقلیه و موارد تشابهات نقلیه خلق افعال است. پس بعضی به غرور بعضی شبهات عقلیه که در محل خود حجاب شده و نظر بعضی از ظواهر تشابهات کقوله -تعالی- «وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ» (صافات: ۹۶) و «وَمَا تَشَاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ» (تکویر: ۲۹) مغلوب تلبیس ابلیس گشته به حیل حیل او به چاه ضلالت فرو شده جمیع افعال عباد را از خیر و شر مستند به ذات مقدسه باری -تعالی- می‌سازند و ...» (بسطامی، ۱۳۹۵: ۱۲۲).

مقصود از «بعضی» در این متن، کاشانی است چون وی در مصباح نوشته است:

«اعتقاد جماعت متصوفه آن است که حقّ - سبحانه - همچنان که خالق اعیان است خالق افعال بندگان است. و هیچ مخلوق را قدرت بر ایجاد فعلی ممکن نه، الاّ به قدرت بخشیدن او. و هیچ مرید را ارادت چیزی حاصل نه، الاّ به مشیت او «وَمَا تَشَاؤُنْ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ» (تکویر: ۲۹) چه هرگاه که وجود فاعل که اصل است نه از او بود، فعلش که فرع وجود است به طریق اولی که نه از او باشد. پس هر چه در وجود حادث می شود از خیر و شرّ و کفر و ایمان و طاعت و عصیان همه نتیجه قضا و قدر الهی بود بی آنکه هیچ کس را بر او حجّتی متوجّه گردد بلکه حجّت بالغه او بر همه ثابت و لازم باشد «لَا يُسْتَلُّ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْتَلُونَ» (انبیا: ۲۳).» (کاشانی، ۱۳۲۵: ۲۸).

چنانکه ملاحظه می شود بسطامی کاشانی را به «غرور» (فریفته شدن) و نیز به «مغلوب تلیس ابلیس» شدن نسبت داده است.

بسطامی بار دیگر در فصل «تقوی و ورع» آورده است:

«عبارت **بعضی** از اهل تحقیق دال است بر آنکه محصل تقوی و ورع یکی است؛ یعنی وقایت نفس از وقوع در مناهی یا محافظت از منهیات و شبهات نیز. و اکثر علما مغایرت اعتبار کرده اند و گفته اند که تقوی عبارت است از ملکه اجتناب محرّمات و ورع عبارت از ملکه اجتناب شبهات.» (بسطامی، ۱۳۹۵: ۲۵۲).

در اینجا «بعضی» یعنی کاشانی چون در مصباح می خوانیم: «ورع در اصل توقّی نفس بود از وقوع در مناهی.» (کاشانی، ۱۳۲۵: ۳۷۱). جالب اینکه کاشانی پس از این با عبارت «بعضی برای احتیاط گفته اند...» نظرات دسته دیگری از متصوفه را آورده است ولی بسطامی همین نظرات را با عنوان «جمعی مبالغه کرده اند...» قید کرده است.

نمونه ای از رونویسی های روضة العارفين

«و بعضی سرّ را تفسیر گفته اند که سرّ معنی لطیف است مکنون در صمیم روح، و عقل را تفسیر آن متعذّر. یا آنکه در سویدای دل و زبان را تعبیر از آن متعسّر. و همچنانک زبان ترجمان و معبر دل است، عقل ترجمان روح و مفسّر اوست. پس هر معنی که روح را از غیب مکشوف گرداند و به نظر عیان آن را مشاهده کند و خواهد که به طریق مکالمت و محادثت با دل در میان نهد، عقل که ترجمان اوست واسطه شود و تقریر و تفسیر آن با دل کند. و لیکن بیشتر معانی مدرکه روح آن بود که عقل از تقریر آن با دل قاصر آید همچنانک اکثر معانی دل آن بود که زبان از تعبیر آن عاجز شود. پس آن معانی که در روح باقی ماند و عقل بر تفسیر آن مسلط نشود،

اسرار روح بود که دل را بر آن اطلاع نیفتد. و آن معانی که در دل باقی ماند و زبان از تعبیر آن قاصر آید، اسرار دل بود که مخاطب بر آن اطلاع نیابد.» (بسطامی، ۱۳۹۵: ۱۶۳-۱۶۲).

کاشانی نوشته است:

«و بعضی سر را تفسیری دیگر گفته‌اند که سر معنی لطیف است مکنون در صمیم روح، و عقل را تفسیر آن متعذر. یا در سویدای دل، و زبان را تعبیر از آن متعسر. و همچنانکه زبان ترجمان و معبر دل است، عقل ترجمان روح و مفسر اوست. هر معنی که روح را از غیب مکشوف شود و به نظر عیان آن را مشاهده کند و خواهد که به طریق مکالمت و محادثت با دل در میان نهد، عقل که ترجمان اوست واسطه شود و تقریر و تفسیر آن با دل کند. و لیکن بیشتر معانی مدرکه روح آن بود که عقل از تقریر آن با دل عاجز آید همچنانکه اکثر معانی دل آن بود که زبان از تعبیر آن قاصر شود. پس آن معانی که در روح باقی ماند و عقل بر تفسیر آن مسلط نشود، اسرار روح بود که دل را بر آن اطلاع نیفتد. و آن معانی که در دل باقی ماند و زبان از تعبیر آن قاصر آید، اسرار دل بود که مخاطب بر آن اطلاع نیابد. و از اینجاست که طایفه‌یی از متابعان مجرد عقل چون فلاسفه و غیرهم از بیشتر مدرکات ارواح انبیا محروم ماندند و آن را انکار کردند، چه جمیع مدرکات روح در تحت احاطت عقل ننگند.» (کاشانی، ۱۳۲۵: ۱۰۲).

با توجه به آنچه گذشت باید گفت اقتباس‌های بایزید ثانی از مصباح الهدایه از نوع پنهان^۱ است چون در سر تا سر متن کتاب حتی یک بار هم به مصباح یا مؤلف آن اشاره نکرده است. همچنین باید توجه داشت که روضة‌العارفین نمونه‌ای از بسیار اقتباس‌ها، تقلیدها و رونویسی‌های صرف است.

درباره ذکر نشدن منابع و مراجع در روضة‌العارفین می‌توان به دلایل زیر اشاره کرد:

۱- تنقیه مطالب مصباح الهدایه. بایزید در مقدمه پس از نام بردن از موضوعات علم کلام نوشته است:

«سبب تضلیل در این قسم آن است که چون بعضی از اهل تصوف در این آرا و عقاید تابع اهل ضلالند ناچار این معتقدات باطله از ایشان ... به منصه ظهور می‌رسد و پس اهل ظاهر از علمای متشرعه که به براهین قاطعه فساد آن اعتقادات را محقق ساخته‌اند گمان می‌برند که جمیع متصوفه بر این اعتقادند لیکن در واقع این گمان از جمله «إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ» (حجرات: ۱۲) است چه هر کس از اهل حق و از اصحاب طایفه ناجیه وادی سیر و سلوک خواهد بود. پس محقق شد که مطلقاً نفی اعتقاد از صوفی از این حیثیت که صوفی است نباید کرد.» (بسطامی، ۱۳۹۵: ۶۵).

به نظر وی درج برخی از مطالب ردیه در کتب صوفیه دلیلی بر گمراهی آنها نیست و بنابراین وی خواسته است تا مطالب مصباح را از مطالب ردیه تنقیه کند و برای این کار برخی از نظرات کاشانی را که با آنها مخالف بوده، نیاورده یا نقد کرده است. همچنین برای اینکه مخاطبان روضه‌العارفین کاشانی را از جمله گمراهان قلمداد نکنند، بسطامی نام کاشانی و دیگر مؤلفان و آثارشان را نیاورده است. البته در بخشی از کتاب به صراحت او را «فریفته» خوانده است.

۲- اختلاف مذهب فقهی نویسندگان.

۳- اختلاف مذهب کلامی نویسندگان.

۴- کم شدن و در واقع ناچیز شدن مطالب تحقیقی (و نه تقلیدی) کتاب در صورت پایبندی مؤلف به ارجاع دادن.

۵- نقد کردن برخی از مطالبی که بسطامی از آنها رونویسی کرده است.

۶- اطمینان بایزید ثانی به دیریابی و حتی ناپیدایی رونویسی هایش.

۲-۴- نمودهایی از تعصب بایزید بسطامی ثانی

بایزید ثانی از روی آثار پیش از خود نوشته است اما چون در عقاید مذهبی و کلامی با مؤلفان آن آثار همسو نبوده، از نام بردن از آنها خودداری کرده است. بدین ترتیب از طرفی هر چند رونویسی بایزید از روی منابع دیگر سرقت حساب می‌شود؛ اما از طرف دیگر دلیل این نام نبردن از منابع هم تعصب نویسنده هم نقد برخی از مطالبی است که از روی آنها نوشته است. تعصب مؤلف از همان مقدمه خود را نشان داده؛ او فقط قدمای این طریقت را قبول داشته است: «قدمای این طایفه اکثر به جهت تزهّد در دنیا و اقتدا به انبیا لباس صوف پوشیده‌اند.» (بسطامی، ۱۳۹۵: ۶۵). در ادامه تعصبات نویسنده فهرست و نمونه‌های آن ذکر شده است:

۲-۴-۱- تعصب مذهبی و صوفی‌گری

تحلیل فهرست اعلام کتاب نشان می‌دهد مؤلف از آوردن نام عرفا و متصوفه صاحب تألیف پرهیز کرده و به عبارت دیگر فقط نام کسانی را آورده است که صاحب تألیفات نبوده‌اند. او در یک جا (ن.ک: بسطامی، ۱۳۹۵: ۳۸۸) به ابو عبدالرحمن سلمی اشاره کرده

که این نیز به مناسبت نقل حکایتی از رساله تفسیری بوده است (قشیری، ۱۳۷۴: ۱۶۶). تنها عارف صاحب تألیفی که بایزید از او و اثرش نام برده، عمر سهروردی است. بایزید ثانی چند جا از او و اثرش نام برده است. سهروردی شیعه نبوده است اما انتساب بایزید ثانی به فرقه سهروردیه و اینکه سهروردی بر خلاف کاشانی مباحث کلامی را در عوارف نیاورده و بدین ترتیب طعن آماج بایزید ثانی نشده، در این مستثنا شدن (آوردن نام سهروردی) بی تأثیر نبوده است. همچنین شاید بسطامی قصد داشته تا نشان بدهد که اثر او ترجمه گونه‌ای از عوارف/المعارف است.

بسطامی ثانی از آوردن نام حسین بن منصور حلاج پرهیز کرده است. وی هنگام رونویسی از متن مصباح نوشته است: «از بعضی مشایخ پرسیدند ...» (بسطامی، ۱۳۹۵: ۱۶۴) که در متن مصباح به صراحت نام این «بعضی مشایخ» حلاج است (ن.ک: کاشانی، ۱۳۲۵: ۱۰۵). نمونه دیگر از همین دست ذکر «بعضی» است. (ن.ک: بسطامی، ۱۳۹۵: ۱۶۵). بایزید همچنین از آوردن نام مجدالدین بغدادی پرهیز کرده است (ن.ک: کاشانی، ۱۳۲۵: ۱۰۶). بایزید شیعه افراطی بوده است. او در هنگام رونویسی از مطالب دیگران دقت کرده که روایت‌های مربوط به سه خلیفه (ابوبکر، عمر و عثمان) را حذف کند یا بدون اشاره به نام آنها مطلب را نقل کند. وی در جایی شعر شافعی را هنگام رونویسی از مصباح حذف کرده است. وی تعصب خود در زمینه شیعی گری را به صراحت اعلام کرده است: «پس نباید که فریب خوری به آنچه در کتب بعضی از علمای اهل سنت یابی که در وادی تصوف نوشته‌اند و ...» (بسطامی، ۱۳۹۵: ۱۲۴).

۲-۴-۲- تعصب کلامی

نقد‌های بسطامی بر کاشانی را در برخی از مؤلفه‌های کلامی دیدیم و گفتیم که یکی از دلایل نیاوردن نام کاشانی همین اختلاف مذهبی کلامی آنهاست. کاشانی در عقاید کلامی اشعری بوده است لذا بسطامی در برخی مواقع نظرات او را رد کرده است (ن.ک: بسطامی، ۱۳۹۵: ۳۲۷).

۲-۴-۳- تعصب‌های فرهنگی

این نوع تعصب در یک جا نمود یافته است. بسطامی از آوردن اشعار زنان صوفی پرهیز کرده است. وی هنگام رونویسی از مصباح/الهدایه اشعار رابعه را حذف کرده است. یک جا

نیز هنگام نوشتن از روی مصباح وقتی به شعر رابعه رسیده، آن را به نام عبدالله مبارک ثبت کرده است. (ن. ک: بسطامی، ۱۳۹۵: ۳۴۵).

۳- نتیجه گیری

۱. اینکه عنوان کتاب بایزید ثانی به تقلید از مصباح الهدایه نیست، نشان از آن دارد که بایزید ثانی نمی خواسته است بین اثر او و کاشانی ارتباطی به ذهن مخاطبان متبادر شود.
۲. به طور قطع می توان گفت که بایزید بسطامی ثانی در نوشتن اثرش مرتکب سرقت محتوا شده است. مقایسه ساختاری و محتوایی مصباح الهدایه و روضة العارفین گواهی بر این مدعاست. هم شباهت دو اثر در تعداد فصول و نام آنها و هم جملات فراوانی که از مصباح الهدایه بدون هیچ تغییراتی یا با اعمال تغییرات جزئی در روضة العارفین آمده اند، دلایلی بر اثبات این مدعا هستند.
۳. پاسخ سؤالات مطرح شده در بیان مسأله در چند بخش قابل بررسی است:
  - الف) علت انتخاب شدن مصباح الهدایه به عنوان اصلی ترین منبع توسط بایزید- بایزید ثانی متوجه جایگاه و اهمیت مصباح الهدایه نزد عارفان و مریدان زمانه اش شده بود.
  - ب) علت رونویسی بایزید از مصباح الهدایه - بسطامی ثانی صرفاً عارف نبوده بلکه متکلمی عارف مشرب بوده و بنابراین نه تجربیات عرفانی ناب داشته و نه برای ترجمه و شرح عوارف المعارف لزومی می دیده است چون متوجه این موضوع بوده است که پیش از او افرادی دیگر بخصوص کاشانی این کار را به بهترین شکل انجام داده اند. بنابراین کتاب مهم و معتبر آن زمان یعنی مصباح الهدایه را برگزیده و از همه بخش هایی که موافق عقاید او بوده، رونویسی کرده و برای تکمیل مطالب گاهی از دیگر آثار عرفانی همچون احیاء علوم الدین و لوائح و نقداً لنصوص بهره برده است.
  - ج) علت نیامدن نام کاشانی در روضة العارفین - اول اینکه با نیامدن نام کاشانی کمتر کسی متوجه شباهت مطالب دو اثر می شده است. دوم اینکه بایزید ثانی با کاشانی در عقاید مذهبی و کلامی مخالف بوده وی شیعه متعصب و در مذهب کلامی امامی بوده اما

کاشانی سنی مذهب و در کلام نیز پیرو اشعری بوده است و بایزید نمی‌خواسته در کتابش نام او و دیگر افراد این مذاهب فقهی و کلامی قید شود. سوم اینکه بایزید ثانی در مواقع بسیاری از کتابش به نقد آرای کاشانی پرداخته است اما هم برای ایجاد نشدن حساسیت در بین طرفداران کاشانی و هم اینکه مسئله رونویسی از اثر کاشانی مخفی بماند، نام او را قید نکرده است. البته قید نکردن نام فردی که نقد می‌شود به نشانه احترام گذاردن به فرد نقد شونده اکنون نیز در منابع تحقیقاتی مرسوم است.

د) علت تغییر دادن متن *مصباح‌الهدایه* - تعصبات مذهبی و کلامی بایزید ثانی علت اصلی این موضوع است. تعصبات مذهبی و اخلاقی می‌تواند به دو شکل نشان داده شود: یا اینکه مؤلف اثری را نقد می‌کند و به نویسنده آن می‌تازد و ابایی از اشاره به نام مؤلف ندارد. یا اینکه از روی آن اثر رونویسی می‌کند و هر جا مطلبی مخالف عقاید و تعصبات اوست، آن مطلب را حذف می‌کند یا در آن تغییر و تحریف می‌دهد. بایزید روش دوم را برگزید. البته این تصمیم بایزید که اثرش بجای *مصباح‌الهدایه* منبع جدید معتقدان حوزه عرفان بشود در پدید آمدن *روضه‌العارفین* بی تأثیر نبوده است. وی در سه بخش تعصبات خود را به شکل حذف یا تغییر مطالب *مصباح‌الهدایه* نشان داده است: هر جا روایات و احادیثی مطابق با منابع اهل تسنن یافته و بخصوص مواقعی که نام سه خلیفه آمده است؛ هر جا که نام زنان آمده است؛ هر جا که مطالب مطرح شده موافق با آرای اشعریان بوده است.

یادداشت‌ها

۱- در مقاله «تبیین دلایل اقتباس‌های آشکار تذکره الأولیا از کشف‌المحجوب در گزارش کرامات صوقیه» (قبادی، ۱۳۹۷) اصطلاح «اقتباس آشکار» آمده است به قیاس آن اصطلاح «اقتباس پنهان» را آورده‌ام.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم ترجمه مقابل. (۱۳۹۵). ترجمه بهاء‌الدین خرّم‌شاهی. چاپ پنجم، تهران: دوستان.

شماره ۴۹	نشریه نثر پژوهی ادب فارسی	۱۳۴
۲.	بسطامی، بایزید. (۱۳۹۵). روضة العارفين. تصحيح مرضيه سهرابی. چاپ اول، همدان: سکر.	
۳.	جامی، عبدالرحمان. (۱۳۷۰)، نفحات الأنس . تصحيح محمود عابدی، چاپ اول، تهران: اطلاعات.	
۴.	حاجی خلیفه، مصطفی. (بی تا). كشف الظنون . بیروت: دار إحياء التراث العربی.	
۵.	رضازاده ملک، رحیم. (۱۳۶۳). کتابشناخت (مجموعه مقالات) . تهران: طهوری.	
۶.	سهرابی، مرضیه. (۱۳۸۹). «کلام شیعی در عرفان بایزید ثانی». <i>زبان و ادبیات فارسی</i> . بهار. ش ۶۷. صص ۱۳۶-۹۵.	
۷.	شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۳). «متن شناسی: نقش ایدئولوژیک نسخه بدل‌ها». <i>نامه بهارستان</i> . بهار و زمستان. ش ۹ و ۱۰، صص ۱۱۰-۹۳.	
۸.	غزالی، محمد. (۱۳۸۶). ترجمة احياء علوم الدین . ج ۴. تصحيح حسين خدیو جم. تهران: علمی و فرهنگی.	
۹.	قبادی، حسینعلی و دیگران. (۱۳۹۷). «تبیین دلایل اقتباس‌های آشکار تذکره الأولیا از کشف المحجوب در گزارش کرامات صوفیه». <i>بهار ادب</i> . تابستان. ش ۴۰. صص ۲۸۶-۲۶۸.	
۱۰.	قشیری، ابوالقاسم. (۱۳۷۴). رسالة قشیریه . تصحيح فروزانفر. تهران: علمی و فرهنگی.	
۱۱.	کاشانی، عزالدین محمود. (۱۳۲۵)، مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه . تصحيح جلال‌الدین همایی. تهران: هما.	
۱۲.	معصومعلیشاه، محمد. (بی تا). طرائق الحقائق . ج ۲. تصحيح محمد جعفر محجوبی. تهران: کتابخانه سنائی.	
۱۳.	منشی قمی، احمد. (۱۳۸۳). خلاصة التّواریخ . تصحيح احسان اشراقی. ج ۲. تهران: دانشگاه تهران و مؤسسه انتشارات و چاپ.	
۱۴.	هجویری، علی. (۱۳۷۵). كشف المحجوب . تصحيح ژو کوفسکی. تهران: طهوری.	